

Večerka, Radoslav

Poznámky k disjunktivnímu/alternativnímu li v staroslověštině

In: *Grammaticvs : studia linguistica Adolfo Erharto quinque et septuagenario oblata*. Šefčík, Ondřej (editor); Vykypěl, Bohumil (editor). Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 2001, pp. 206-210

ISBN 8021026499

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123206>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

POZNÁMKY K DISJUNKTIVNÍMU/ALTERNATIVNÍMU *LI* V STAROSLOVĚNŠTINĚ

1. K disjunktivním (nebo též alternativním) spojkám patří v staroslověně vedle zcela běžného *ili* a poměrně řídkého *ljubo* též dobře doložené *li* (SJS II, 113–119). Toto *li* ve funkci disjunktivní/alternativní spojky stojí na počátku věty, a je tedy buď ortotonické, nebo sice nepřízvučné, ale proklitické (např. Const 11 (MMFH II, 93–94) *a iže otъ vasъ na zapadъ klanęet sę li židovъsky molitvy tvoritъ. li sracinъsku věru drъžitъ. skoro sъmъrtъ priimetъ otъ nasъ, var. ili ... ili*). Na rozdíl od něho stojí *li* ve funkci tázací partikule jako stálá příklonka (encliticon tantum) v kontaktní postpozici po rématu, které tvoří zpravidla ortotonický incipit (např. Euch 87a 6–7 *vъpros. svoeĵo li voleĵo pripadaeši kъ °chu*) a jen řídkěji je umístěno v pozici neincipitní (např. Supr 133.2 *sii ubo inъ li jestъ*) (Večerka 1989, 43–47).

2. Disjunktivně/alternativně spojené syntaktické komplexy (tj. věty nebo větné členy) mohou se jako celek od sebe lišit ilokutivní modalitou, tj. mohou být vyjádřeny jako typ deklarativní, např. Mt 5,17 *ne mnite ěko pridъ razoritъ zakona li proroky Zogr, As* (zde disjunktivní/alternativní spojení větných členů ve větě oznamovací), nebo jako typ imperativní/optativní, např. Nom 14 (MMFH IV, 281) *li da ostanetъ sę togo li da otvъržetъ °s* (zde spojení vět v parataktickém souvětí s opakováním disjunktivní/alternativní spojky před oběma složkami syntaktického komplexu, tedy „bud’ – (a)nebo“). Výrazovým prostředkem jejich ilokutivně modální charakteristiky, která se opakuje u obou, resp. v řetězově vícečlenném, několikanásobném syntaktickém komplexu ve všech jeho částech, je morfologický modus přísudkového slovesa: v typu deklarativním indikativ (typ *nesetъ*), v typu imperativním (syntetický) imperativ (typ *nesi*) nebo analytický optativ (typ *da nesetъ*).

Komplikovanější je však situace disjunktivně/alternativně spojeného syntaktického komplexu interrogativního, neboť v něm vstupuje do hry jako nositel tázací funkce specifickým způsobem partikule *li* (viz §§ 3 a 4).

3. V disjunktivně/alternativně spojených otázkách zjišťovacích je tázací funkce celého takového syntaktického komplexu vyjádřena explicitně enklitickou tázací částicí *li* (řídkěji též partikulemi jinými jako *eda*, *děješi*, resp. též *ašte*) pouze v jeho první větě, kdežto druhá věta (event. i další věty v souvětí vícenásobném) je připojena (resp. jsou připojeny) už jen disjunktivní/alternativní spojkou samou, tj. incipitním (a tedy buď ortotonickým, nebo sice nepřízvučným, ale protetickým) *li* nebo *ili* nebo *ljubo*, aniž by byla explicitně označena jejich interrogativnost. Příklady: Supr 27.12–13 *slýšaste li otъ něgo glasъ. li daste jemu slovo* (tedy nikoli **Slýšaste li otъ něgo glasъ, li*

daste li jemu slovo?); Ps 76,8–10 *eda vь věkь otъrinetь °gь (...) li do konьca milostь svoję otъsěčetь (...) eda zabčdetь pomilovati °bь. li udrъžitь vь gněvь svoi štedrotь svoję Sin (tedy nikoli *(Jeda otъrinetь, li do konьca li milostь svoję otъsěčetь? *(Jeda zabčdetь, li udrъžitь li vь gněvь štedrotь svoję?); Mt 11,3 *ty li esi grędeј. ili inogo čaemь Zogr, As, li l. ili Mar (tedy nikoli *Ty li jesi grędyjь, ili/li inogo li čajemь?).**

Zcela ojedinělé doklady, v nichž ve druhé ze zjišťovacích otázek stojí jak disjunktivní/alternativní spojka, tak i enklitická tázací partikule *li*, jako např. Const 16 (MMFH II, 106) *ne idet li doždь otъ boga ravno na vsę. ili slъnce takožde ne sijajetь li na vsę*, jsou jevem strukturně periferním, pokud vůbec nestojí už vně staroslověnské jazykové normy.

Kromě toho nemusí být druhá věta v parataktickém souvětí vytvářejícím disjunktivní/alternativní spojení otázek zjišťovacích vždy uvozena (incipitním) *li* (nebo *ili* nebo *ljubo*), ale může event. obsahovat pouze enklitické, neincipitní *li* jakožto partikuli tázací. Je to asyndetické spojení dvou po sobě následujících otázek zjišťovacích bez ohledu na to, zda přitom jde o sled dvou tázacích vět syntakticky zcela samostatných a oddělených koncovou pauzou (tedy o tzv. spojení adjunktivní nebo textové – viz o tomto typu obecně PMC 556–557), nebo o spojení dvou vět oddělených nekoncovou pauzou a tvořících tak skutečné parataktické souvětí jako vyšší syntaktický celek. Disjunktivnost/alternativnost není ani v jednom z těchto dvou případů vyjádřena explicitně; je v nich přítomna jen implicitně, takže se jen více méně jasně vyzoomívá z obsahu vět v kontaktu, např. Supr 7,11–12 *kumiri li ti se mьneť a ne bozi. ne vidiši li kaci sęťь* (v řecké předloze staroslověnského znění je však disjunktivní/alternativní vztah obou otázek vyjádřen explicitně: druhá z nich je uvozena disjunktivní/alternativní spojkou *ἢ*).

4. Disjunktivní/alternativní spojení otázek doplňovacích je zčásti konstruováno očekávaným způsobem, tj. tak, že tázacímu slovu (zájmenu nebo adverbium) uvozujícímu druhou (resp. ještě i další) z doplňovacích otázek je anteponováno (ortotonické nebo protetické) *li* ve funkci disjunktivní/alternativní spojky (a tutéž pozici zaujímají ovšem i další spojky téhož významu/funkce: *ili, ljubo*). Příklady: Mt 6,31 *čьto ěmь li čьto piemь. li čimь odeždemь se Zogr, Mar, As, i vь čto odeždemь se Sav, čto jamь ili čto pijemь. ili vь čto oblěčemь se Supr 290.20–21; Ps 23,3 *кьto vьzidetь na gorę °gnję. li кьto stanetь na městě °stěmь ego Sin.**

Velmi dobře je však naproti tomu doložen i takový typ disjunktivně/alternativně spojených otázek doplňovacích, v němž je *li* tázacímu slovu (zájmenu nebo adverbium) uvozujícímu druhou (resp. ještě i další) z doplňovacích otázek v disjunktivním/alternativním vztahu enkliticky postponováno. Vedle typu **кьto – li кьto* je tedy ve významu „kdo – nebo kdo“ doložen též typ plně v staroslověnštině noremní **кьto – кьto li*, např. Supr 515.24–25 *otъkčdu prišla jesi sěmo. kogo li išteši (tedy nikoli *li kogo); Supr 435.21–22 *k'to vy ubo vede po pustyňi. k'to li kъmi (tedy nikoli *li кьto); Supr 447.16–18 *кьгда bo jakože jestь podoba. pospěšito (sic!) na duchovъnoje dělo. кьгдаže li posmějjetь se jakože jestь lěpo (tedy nikoli *li кьгдаže). Jakožto***

enklitikon má však *li* jinak běžně význam/funkci nikoli disjunktivní/alternativní, nýbrž interrogativní (viz § 1); to ovšem v právě uvedeném typu nemůže platit. Interrogativní zájmena nebo adverbia na počátku vět konstituují je totiž dostatečně a výlučně jako otázky doplňovací. Údajná tázací enklitická partikule *li* by byla naproti tomu na místě jako výrazový prostředek otázky zjišťovací. Jakákoli otázka sama o sobě nemůže však být zároveň i otázkou doplňovací i otázkou zjišťovací. Proto zjevně nepřichází v úvahu domněnka, že užití enklitického *li* po některém interrogativním zájmenu nebo adverbium by mělo zesílit tázací charakter takových formací. Spíš tu jde o specifický gramatický přežitek stavu s dosud po výrazové stránce jednoznačně nerozlišenou funkcí interrogativní a disjunktivní, jak to naznačují úvahy o původu tohoto prostředku (viz § 5). Ta skutečnost, že enklitické *li* po zájmenech a příslovcích má funkci/význam disjunktivní/alternativní, potvrzuje se i jeho střídáním ve vícenásobném řetězci paralelně spojených otázek s nepochybně a pouze disjunktivní/alternativní spojkou *ili* jako její ekvivalent, např. Supr 528.2–4 *kako vьzъrъ k' tebě 'bže. koje li načelo isповѣdaniju obreštъ. kyimъ li srъdbcem' ili kojъ svъstijъ. ili kyimъ upvaniimъ drъznъ.*

Předpoklad netázací, spojkové povahy *li* v konstrukcích typu *кто – кто li* podporuje dále též překladová ekvivalence, neboť *li* je tu překladem většinou řec. *δέ* řidčeji též *ή* nebo *καί* (Dogramadžieva 1968, 53). Přitom *δέ* může mít mj. i kopulativní význam, stejně jako jej má primárně *καί*, a ten je zase sémanticky blízký významu „slabě“ disjunktivnímu, zejm. ve výčtech (kde se někdy označuje jako „eventualitní“). Právě tento sémantický odstín „kopulativně eventualitní“ se zjevně uplatňuje v typu *кто – кто li* vůbec. Po této stránce se enklitické *li* po tázacích zájmenech a příslovcích jeví nejinak než zčásti konkurující, tj. sémanticky i funkčně ekvivalentní výrazový prostředek kopulativního *i*, pro něž se postuluje mj. též disjunktivně eventualitní významový odstín v dokladech jako Euch 53b 10–25 *zaklinajъ tъ (...) ideže ašte esi. i otъnjъdъže ašte ideši (s i jako překladovým ekvivalentem řeckého ή) nebo L 20,20 rьci namъ kojъ oblastijъ se tvorishi. i кто jestъ davy oblastъ sьjъ Zogr, Mar (v řec. předlohách ve variantách *ή* i *καί*) (viz SJS I, 693–698).*

S podobným sémantickým odstíněním, rozšířeným ještě o sémantickou nuanci adverzativní, se enklitického *li* užívá (v netázací funkci) po spojkách vedlejších vět příslovečných v konstrukcích s několikanásobnou větou vedlejší nebo spojujících příslušná souvětí s druhým souvětím obsahujícím vedlejší větu v protasi, tj. typ (*ašte-*)*ašte li* nebo (*jegda(že)-jegda(že) li* „(jestliže/kdyby-) jestliže však/kdyby však“, „(když-)když však“, např. Mt 6,23 *ašte ubo bъdetъ oko tvoe prosto. vse tělo tvoe bъdetъ svѣtlo. ašte li oko tvoe lъkavo bъdetъ. vse tělo tvoe tьmъno bъdetъ* Zogr, Mar, As, Sav; Cloz 5b 20–23 *egda unyemъ. ni učenъe namъ polъzъ tvoritъ. ni kazanъe. egdaže li romъnitъ sъ. i sami o sebě. možetъ vьsprъnъti.*

5. Klíč k interpretaci uvedených zvláštností při užívání *li* v disjunktivní/alternativní, popřípadě též eventualitní funkci (významu), nabízí jeho etymologie. Byla to zprvu patrně náladová partikule lalického původu,

sotva pád (lok. **lei*?) l-ového zájmena nebo optativní forma (**ulit*/**uloit*) od kořene **uel-* „chtít“. Z původní náladové sémantiky se odvíjela zcela organicky vývojová linie k zesilovací, dále k omezovací a konečně k alternativně eventuality funkci, která se samozřejmě uplatňovala především ve větách tázacích (ESJS 419; Kopečný 1980, 409–413). Jakožto tázací partikule, která gramaticky konstituovala zjišťovací otázky, byla vhodná i k užití ve významu disjunktivním/alternativním. Zjišťovací otázky vyjadřující výzvu adresátovi projevu, aby rozhodl o platnosti nebo neplatnosti sdělovaného obsahu, jsou formálně „jednodílné“, skrytě však „dvojdílné“ (proto se také nazývají „ano-ne-otázky“, něm. „ja-nein-Fragen“), tj. vlastně kryptodisjunktivní: Zjišťovací otázka **Prideši li?* „Přijdeš?“ má totiž dvě možné odpovědi, jednu kladnou, jednu zápornou. Obě odpovědní možnosti lze však naznačit už při kladení otázky: **Prideši li? Ne prideši li?* „Přijdeš? Nepřijdeš?“. Těsnější spojení takových dvou otázek otevírá pak možnost jejich disjunktivního/alternativního pojetí: **Prideši li, li ne prideši?* Jako skutečná tázací partikule zůstalo *li* enklitické, ale jako disjunktivní/alternativní spojka je naproti tomu již ortotonické nebo sice stále ještě nepřívzvučné, ale už proklitické a zaujímá ve své větě incipitní pozici. Funkci tázací od disjunktivní/alternativní bylo zjevně nutno vzájemně odlišit s tím, jak disjunktivní/alternativní pojetí přesáhlo z vět tázacích i do vět netázacích, tj. oznamovacích a rozkazovacích/přacíh. V souvětích jako **Petrъ molitъ sę li bęsy izgonitъ* „Petr se modlí nebo vymítá demony“ nemohlo *li*, přestože to od původu byla tázací partikule, mít funkci/sémantiku tázací (vždyť šlo o souvětí oznamovací!), nýbrž už jen disjunktivní/alternativní. Proto tedy musela být funkce disjunktivní/alternativní od funkce interrogativní odlišena i výrazově. Sekundární incipitní pozice *li* v rovněž sekundárním (čistě) disjunktivním/alternativním významu byla nepochybně inspirována tím, že tento sekundární význam měl být vyjádřen i příslušným výrazovým prostředkem ve spojkové funkci a spojky vůbec se vyznačují právě svou incipitní pozicí ve větě. Přeměna původní partikule ve spojku způsobila změnu i její přízvukové povahy, tj. právě tato formální změna se stala výrazovým příznakem nové funkce/nového významu. Přesto nebylo ještě v staroslověnštině přísné rozlišení obou syntaktických funkcí, partikulové a spojkové, u *li* provedeno důsledně. V otázkách doplňovacích mělo i stále ještě enklitické *li* funkci již spojkovou (viz § 4). Složitější je interpretace toho, proč v disjunktivně/alternativně spojených otázkách zjišťovacích je tázací (enklitické) *li* jen v první větě, kdežto v druhé větě už zcela pravidelně chybí (viz § 3). Bylo by patrně možné pokládat *li* uvozující (incipitně) druhou větu za výrazový prostředek už nové funkce/sémantiky disjunktivní/alternativní, ale zachovávající do jisté míry ještě i původní funkci/sémantiku interrogativní; pak by ovšem bylo nutné pokládat právě tento syntaktický typ za vzor i pro disjunktivní/alternativní otázky s *ili*, resp. *lubo*, které mají sémantiku už jen disjunktivní/alternativní a tázací význam nevyjadřují a nevyjadřovaly vůbec; to by však byl asi předpoklad příliš odvážný a jeho pravděpodobnost je jen slabá.

LITERATURA

- Dogramadžieva, E.: *Struktura na starobălgarskoto složno sáčinenno izrečenie*. Sofia 1968.
- ESJS = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. Sešit 7. Praha 1997.
- Kopečný, F.: *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická. 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*. Praha 1980.
- MMFH = *Magnae Moraviae fontes historici*. I-IV. Brno 1966–1971
- PMČ = *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1995.
- SJS = *Slovník jazyka staroslověnského*. I-IV. Praha 1966–1997.
- Večerka, R.: *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax*. I. Freiburg i. Br. 1989.

Radoslav Večerka
Ústav slavistiky
Filosofická fakulta
Masarykovy university
Arna Nováka 1
CZ-66088 Brno
(bohem@phil.muni.cz)